

कादम्बरीको उज्जयिनी खण्डमा परिसंख्या अलङ्कारको सौन्दर्य

टेकनाथ घिमिरे *

सार

संस्कृत भाषाको लौकिक गद्य साहित्यको इतिहासमै सर्वाधिक र सर्वोच्च स्थानको मूल्याङ्कनमा पर्न सफल महाकवि बाणभट्टको कादम्बरी आख्यान गद्य काव्य आलङ्कारिक र प्राकृतिक सौन्दर्यको दृष्टिले सबै भन्दा उत्कृष्ट मानिन्छ। साँचो प्रेमले कुल र समाजको मर्यादा उल्लङ्घन गर्दैन भन्ने सजीव उदाहरण, साथै विर्सिएको अतीत र जीवन स्मृतिको एक ज्वलन्त प्रेमकथामा आधारित यो आख्यान काव्य हो। काव्य तत्त्वका रूपमा अलङ्कारलाई पूर्ववर्ती आचार्यहरूले काव्यको आत्मतत्त्व बताए पनि परवर्ती आचार्यहरूले बाहिरी तत्त्वका रूपमा मात्र स्वीकारेको पाइन्छ। साहित्यको स्वर्ण युगको स्वर्णाकृतिका रूपमै रहेको वा चिनिएको कादम्बरीमा चामत्कारिक दृष्टान्त, प्राकृतिक चित्रणमा विलक्षणता, अद्भुत अलङ्कार संयोजन, कलात्मक सात्विक पात्रहरूको जीवन पद्धति, तपोवन, पाठशाला, आश्रम र भूपरिवेशको समग्र वर्णनद्वारा सातौं शताब्दीको शिक्षा, कला, समाजसहित सिङ्गो जीवन पद्धतिको यथार्थ आलङ्कारिक विश्लेषण कादम्बरीमा पाइन्छ। कादम्बरीमा विभिन्न खण्ड र उपखण्डका रूपमा आख्यानहरू विभाजित छन्। तिनमा मूल कथा र विभिन्न उपकथाहरू रहेका छन्। बाण भट्ट लिखित कादम्बरीका सबै कथा र उपकथाहरू आलङ्कारिक शैलीमा प्रस्तुत गरिएका छन्। संस्कृत गद्यसाहित्यमा र आख्यान साहित्यमा भट्टका आफ्नै विशेषता र पहिचान रहेका छन्। कादम्बरीको उज्जयिनी वर्णन खण्ड उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, परिसंख्या, यमक, श्लेष, अनुप्रास, स्वभावोक्ति आदि अनेकौं अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले खँदिलो रहेको पाइन्छ। यी विभिन्न किसिमका आलङ्कारिक अभिव्यक्ति मध्ये विशेष गरेर यस उज्जयिनी खण्डमा परिसंख्या अलङ्कारकारको सौन्दर्यपूर्ण अभिव्यक्ति रहेको पाइन्छ। कादम्बरीको यस उज्जयिनी खण्डमा परिसंख्या अलङ्कारका माध्यमबाट वर्णनमा चमत्कार उत्पन्न भएको पाइन्छ भने कृति पनि चित्ताकर्षक र सौन्दर्यपूर्ण बनेको छ।

शब्दकुञ्जी : चमत्कार, प्रकृतिचित्रण, हृदयहारी, मनमोहक, रसपरिपाक, परिसंख्या ।

१.विषय परिचय

संस्कृत साहित्यका सच्चा साधक बनी यसैमा आफ्नो समग्र जीवन उत्सर्ग गर्ने सफल काव्य साधकहरू मध्ये महाकवि बाणभट्टको नाम सबैभन्दा माथि रहेको छ भन्दा अरुमा अन्याय नहोला। उनी गद्य साहित्य विधामा अहिले सम्मकै लौकिक जगत्का अपराजित् प्रतिभा हुन्। इतिहासकारले बाणभट्टका धेरै कृतिहरूको उल्लेख गरे पनि “हर्षचरित र “कादम्बरी” उनको कीर्ति विस्तार गर्ने महत्वपूर्ण कृति हुन्। एउटै गद्यकाव्य कादम्बरीभित्र अनेकौं शीर्षकमा विषयवस्तुहरूको सघन कला कौशलद्वारा सातौं शताब्दीको सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, प्राकृतिक सौन्दर्य वर्णनले कुशल पाठकको मन सन्तुष्ट हुने गर्दछ। कादम्बरी गद्य काव्यको उज्जयिनी खण्ड विषयवस्तु सहित त्यस

* सहप्राध्यापक, ने.सं.वि.पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान।

खण्डमा प्रयोग भएको परिसंख्या अलङ्कारको प्रयोगस्थिति, सार्थकता र आलङ्कारिक अर्थसौन्दर्यको खोजी गर्नु यस अध्ययनको मुख्य उपलब्धि हो । उज्जयिनी खण्डमा प्रयुक्त अलङ्कारहरू मध्ये प्रमुख चमत्कारजनक परिसंख्या अलङ्कारको खोजी र विश्लेषण गर्नु नै यसको अभिष्ट रहेको छ ।

२. बाण भट्ट र उनको कादम्बरी

गद्य साहित्यका शिरोमणि संस्कृत साहित्यमा विर्सन नसकिने एक सशक्त सफल स्रष्टा हुन् बाणभट्ट । संस्कृतजगतको श्रीवृद्धिमाउनको योगदान सर्वोत्कृष्ट मानिन्छ । उनका कृतिहरू संस्कृत साहित्यको भण्डारमा अविनाशी सम्पत्तिका रूपमा रहेका छन् । सतौं शताब्दीमा यश धराधाममा आँखा उघारेका बाणभट्टको परिचय सर्वत्र उल्लेख छ ।वाल्यावस्थादेखि नै कुशाग्र बुद्धि भएका बाणभट्ट कर्मशील स्वभावकै परिणाम स्वरूप गद्य साहित्यमा “न भूतो न भविष्यति “यो उक्तिलाई पूर्ण चरितार्थ गर्न सफल भए । यो अनन्त विश्वब्रम्हाण्डको एकै क्षणमा भ्रमण गरेर बेलुकी आफ्नो डायरीमा लेखे भैं अत्यन्तै सूक्ष्म निरीक्षण शक्तिद्वारा एउटै काव्य कादम्बरीमा समग्र भारतवर्षको अनगिन्ती ठाउँहरूको शास्त्रीय प्रसङ्गको समेत उपयुक्त उठानले उनी एक प्रखर पूर्वीय दर्शनका चिन्तक थिए भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । सर्वत्र काव्यमा चमत्कारिक कला सजाएका बाणभट्टलाई प्राचीन समालोचकहरूले “बाणो वाणी बभूव” अर्थात् साक्षात् सरस्वतीको पुरुषावतार नै बाणभट्ट हुन् भनेका छन् । अर्का थरी समालोचकहरूले यो दृष्यमय चराचर जगत् नै बाणको जुठो हो भन्ने अर्थमा “बाणोच्छिष्टं जगत्छर्वम् “पनि भनेका छन् । उनको समुज्वल कृति कादम्बरीको वर्णनसौन्दर्यको छटा उज्जयिनी खण्डमा देखिन्छ । त्यसको साधन अलङ्कार प्रयोग हो । अलङ्कार प्रयोगमा पनि परिसंख्या अलङ्कारजन्य चमत्कृति उक्त खण्डको प्राण हो । पूर्वीय काव्यशास्त्रमा प्रतिपादित अलङ्कार सिद्धान्तका आधारमा अलङ्कार तत्त्वको काव्यिक महत्त्व आत्मसात गरिएको कादम्बरीको उज्जयिनी खण्ड परिसंख्या अलङ्कारको प्रयोगका दृष्टिले सौन्दर्यपूर्ण रहेको पाइन्छ ।

३ अलङ्कारको परिचय

काव्यतत्त्व विश्लेषक आचार्यहरूले काव्यतत्त्व विश्लेषणकै सन्दर्भमा गुण, रीति, ध्वनि र अलङ्कार सम्प्रदायको विचार विकाश भएको हो । पूर्ववर्ती आचार्यहरू भामह, रुद्रट र उद्भटले काव्यको प्राणतत्त्व अलङ्कार बताए पनि परवर्ती विश्वनाथ, मम्मट, जगन्नाथ जस्ता काव्य तत्त्व चिन्तकका विचारमा काव्यको आभ्यन्तरीय तत्त्व रसध्वनि सामीप्य तत्त्व गुण, रीति र वाह्य काव्यको शोभा वर्धक तत्त्वको रूपमा मात्रै अलङ्कारको सत्ता स्वीकारेको पाइन्छ । अलङ्कार वर्गीकरणको आधार हेर्दा शब्दालङ्कार,अर्थालङ्कार र उभयालङ्कार गरी तीन किसिममा सबैको अभिमत समान पाइन्छ । शब्दबाट शब्दान्तरको र अर्थबाट अर्थान्तरको प्रतीति जन्य चमत्कृति दुवैको विशेषता हो भने कतै दुवैको प्रतीतिमा उभयालङ्कार हुन्छ । कविको वाणीमा प्रतिभोत्थित अलङ्कारले काव्यको शब्द र अर्थको चमत्कारलाई उत्कृष्ट बनाउदै आभूषणले शरीरको शोभा बढाए भैं काव्यको सौन्दर्य जन्य चमत्कार बढाउदै पाठक सहृदयको रसानुभूतिमा ठूलो प्रभाव पार्दछ । अतः काव्य शोभाको अभिवर्धक तत्त्व नै अलङ्कार हो ।

४ परिसंख्या अलङ्कारको परिचय

गद्य साहित्यको सवैभन्दा लोकप्रिय कृति कादम्बरी बाणभट्टको समग्र साहित्यिक कला कौशलले सजिएको अनुपम विचार हो । काव्याङ्गहरू मध्ये सौन्दर्य अभिवृद्धि गर्न अलङ्कारको सर्वोपरि भूमिका रहन्छ । जहाँ चमत्कार वा पाठकको मन छुने अभिव्यक्ति हुन्छ त्यो अलङ्कारकै सहायताले हुन्छ । सुन्दर अलङ्कारको समुचित समावेश भएमा मात्र काव्य पाठकको ग्राह्य हुन्छ भन्ने आचार्य दण्डीको विचार यहाँ हेरौं (काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्) विना अलङ्कार काव्यको शोभा श्रृङ्गार नगरेकी सुन्दरीको जस्तै हुने आचार्य भामहको पहिलो दृष्टिकोण अझै सार्थक लाग्दछ 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिता मुखम्' । अतः काव्यमा अलङ्कारको आवश्यकता र प्रभाव विशिष्ट रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

परिसङ्ख्या अलङ्कारको शब्दार्थ सौन्दर्यको सैद्धान्तिक परिभाषा र विचार प्रस्तुत गरिएको छ । परि, सङ्ख्या .परिसङ्ख्या अर्थात् परि त्याग र सङ्ख्या बुद्धि, त्याग बुद्धिको मनोहर भावाभिव्यक्ति नै परिसङ्ख्याको व्युत्पत्ति हो । प्रश्न गरेर अथवा प्रश्न नगरिकनै भनिएका वस्तुको विशेष शब्द विन्यासद्वारा त्यस्तै अन्य वस्तुको बौद्धिकता पूर्ण कलात्मक तरिकाले निषेध देखाइन्छ भने त्यहाँ परिसङ्ख्या अलङ्कारको सत्ता रहन्छ ।

आचार्य विश्वनाथले प्रश्नका माध्यमबाट वा प्रश्न विना नै पनि कुनै वस्तुको प्रतिपादन गरिएको भए त्यो परिसंख्या अलङ्कार हो भन्दै यसका शाब्दी आर्थी गरी दुई भेदको उल्लेख गरेको पाइन्छ ।^४

आचार्य मम्मटले भनेका छन् कि कुनै कुरा सोधेर वा नसोधिकन पनि भनेको कुनै कुराले अन्य भावलाई अभिव्यक्त गर्दछ भने त्यहीँ परिसंख्या अलङ्कार हुन्छ ।^५

अलङ्कारवादी आचार्य अप्यय दीक्षितले कुनै एण्टा वस्तु वा कार्यको निषेध गरेर अर्को वस्तु वा अर्थको चमत्कारपूर्ण अर्थ प्रकट गर्नु नरिसंख्या अलङ्कार भएको उल्लेख गरेका छन् । जस्तै स्नेह (प्रेम)को क्षय केवल बत्तीरुहमा मात्र थियो प्रियजनहरूमा थिएन ।^६

५ परिसंख्या अलङ्कारका भेदहरू

सवै आचार्यका मतमा परिसङ्ख्या अलङ्कारका चार भेद मात्र पाइन्छन् । अथवा निषेध चार प्रकारको हुन्छ । कुनै वस्तुको प्रश्न गरेर प्रत्यक्ष शब्दले निषेध पहिलो भेद हो । कुनै वस्तुको प्रश्न गरेर अप्रत्यक्ष अर्थले निषेध दोस्रो भेद हो । प्रश्न नै नगरिकन शब्दले निषेध तेस्रो भेद हो भने कतै

४ प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छब्द आर्थोऽथवा तदा ॥ साहित्यदर्पण, द.प., पृष्ठ १००४, का. ८१।

५ किञ्चित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसङ्ख्या तु सा स्मृता ॥ काव्यप्रकाश, पृष्ठ ११२, कारिका ४१७ ।

६ परिसङ्ख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तु यन्त्रणम् ।

स्नेहक्षय प्रदीपेषु न स्वान्तेषु न त भ्रुवाम् ॥ कुवलयानन्द, पृष्ठ १८४ का. १३३ ।

विना प्रश्न अर्थले निषेध चौथो भेद देखिन्छ । साहित्यदर्पणका लेखक आचार्य विश्वनाथले “परिसंख्या चतुर्भेदा दर्पणे समुदीरिता” भनी षष्ठ चार भेद उल्लेख गरेका छन् । यिनै आधारमा परिसंख्या अलङ्कारका प्रश्नपूर्विका शब्दी, प्रश्नपूर्विका आर्थी, अप्रश्नपूर्विका शब्दी र अप्रश्नपूर्विका आर्थी गरी चार भेदहरू रहेका पाइन्छन् ।

५.१ प्रश्नपूर्विका शाब्दी परिसंख्या

प्रश्नका माध्यमबाट विषय प्रस्तुत गरी नकारात्मक वा निषेधात्मक शब्दको प्रयोगबाट उत्पन्न चमत्कृतिलाई प्रश्नपूर्विका शाब्दी परिसंख्या अलङ्कार मानिन्छ । जस्तै :

किं भूषणं सुदृढमत्र ? यशो न रत्नम्

किं कार्यमार्यतरितं सुकृतं न दुष्टम् ।

किं चक्षुरप्रतिहतं ? धिषणा न नेत्रम्

जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥

(विश्वनाथ स्साहित्यदर्पण ,दशमपरिच्छेद ,पृष्ठ १००४,कारिका ८१)

यस संसारको सुन्दर आभूषण के हो ? यश, रत्न होइन सज्जनले गरिने सत्कर्म केहो ? सेवाकर्म ,अरुलाई दुस्खदिनु होइन । अविनाशी आँखा केहो ? बुद्धि विवेक हो ,चर्मचक्षु होइन । त्यसैले यश जगत्मा सत्य र असत्यको भेद तिमी बाहेक अरु कसले जान्दछ । यहाँ कुनै राजसेवकले राजाको प्रशंसामा प्रश्न गरिएका यश,पुण्य,बुद्धि भन्दा भिन्न रत्न, दुष्कर्म, आँखाको चमत्कारिक कलाले निषेध गरिएको र यो कलात्मक शब्दसौंदर्यले पाठक सहृदयको मनमा अपूर्व आनन्दानुभूति परिसङ्ख्या अलङ्कारले गर्दा नै भएको हो । यहाँ भएको निषेध प्रत्यक्ष शब्दले भनिएको हुनाले शाब्दी परिसंख्या भयो।

५.२ प्रश्नपूर्विका आर्थी परिसंख्या

प्रश्न गरिएको र त्यसको उत्तरका रूपमा निषेधात्मक अर्थ अर्थका माध्यमले वस्तु रूप अर्थको चमत्कारपूर्ण प्रस्तुति भए त्यसलाई प्रश्नपूर्विका आर्थी परिसंख्या अलङ्कार मानिएको छ । जस्तै :

किमासेव्यं पुसां ? सविधमनवद्यं द्युसरितः

किमाकान्ते ध्येयं ? चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।

किमाराध्यं ? पुण्यं किमभिलषणीयञ्च ? करुणा

यदा शक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥ (रुय्यक, अलङ्कारसर्वस्व, पृ. २१६)

यहाँ मानिसले कसको सेवा गर्नु ? पवित्र गङ्गातट सामिप्यको, अन्य विलासजन्य पानगोष्ठी गृहको होइन । एकान्तमा कसको ध्यान गर्नु ? परब्रह्म चरणको शब्दादि संसारका विषयको होइन । मनले आराधना गर्ने विषय के हो ? दया, धर्म, पाप होइन । माथि भनिएका गङ्गातट, नारायण चरण, पुण्य र दया जस्ता राम्रा कुरा अपनाउनाले शुद्ध चित्तले मोक्षमार्गको सदिच्छा पूरा गर्न सक्दछ । यहाँ निषेध गरिएका पानगोष्ठी, सांसारिक विषय, पाप जस्ता विषयहरू अर्थसौंदर्यको कारणले पाठकको मन छुन सफल हुनुमा परिसङ्ख्या अलङ्कार नै मुख्य कारण हो अर्थात् निषेध भएकाले आर्थी परिसङ्ख्या भयो ।

५.३ अप्रश्नपूर्विका शाब्दी परिसंख्या

भक्तिर्भवे, न विभवे, व्यसनं शास्त्रे, न युवतिकामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि , न वपुषि , प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥

(विश्वनाथ, साहित्यदर्पण, दशमपरिच्छेद, पृष्ठ, १००६ ।

ज्ञानी जनहरू शिवको भक्ति गर्छन्, संसारका विषयको गर्दैनन् । उनीहरू शास्त्रीय तत्त्व ज्ञान लिन आशक्त हुन्छन्, कामवासनामा आशक्त हुँदैनन् । कीर्तिको विषयमा चिन्तित् हुन्छन्, शरीरको प्रवाह गर्दैनन् । यहाँ पनि प्रश्नवाचक शब्द विना नै गरिएको अन्य विषयको मनोरम शब्दसौन्दर्यको निषेधको रमणीयता परिसङ्घा कै कारणले भएको छ । शब्दले निषेध देखाइएको हुँदा शाब्दि परिसङ्घा भयो ।

५.४ अप्रश्नपूर्विका आर्थी परिसंख्या

बलमार्तभयोपशान्तये ,विदुषां संमतये बहुश्रुतम् ।

वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥

कालिदास ,रघुवंशमहाकाव्यम् ,अष्टमसर्ग ,पृष्ठ २४९ ,श्लोक ३१ ।

पराक्रमी राजा रघुको समग्र शक्ति निमुखा प्रजाहरूको भय त्रास निवारणको लागि थियो आफ्नो स्वार्थ सिद्धिको लागि थिएन । उनको शास्त्र ज्ञान विद्वानको सम्मनको लागि थियो, घमण्ड र विवादको लागि थिएन । समग्र राज्यकोष र आफ्ना सबै मानवीय गुणहरू अरुका उपकारका लागि थिए ,पारिवारिक प्रयोजनका लागि थिएनन् । उपर्युक्त भनाइमा विना प्रश्न सुन्दर स्वार्थादि अन्य अर्थ निवारणको अर्थगत सौंदर्य आधानको मुख्य चमत्कारको स्रोत परिसङ्घा नै हो ।

६ कादम्बरीको उज्जयिनी खण्डमा परिसंख्या अलङ्कार

गद्य साहित्यको विशिष्ट आख्यान काव्य कादम्बरीको सर्वाधिक सौन्दर्यमय पक्ष अलङ्कार नै हो । उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, विरोधाभास,परिसङ्घा जस्ता मुख्य अलङ्कारहरू पाठकको मन छुने गरी प्रयोग भएका छन् । अन्य अलङ्कारको तुलनामा परिसङ्घा अलङ्कारको प्रयोग जन्य चमत्कृत उज्जयिनीको वर्णन रहेको यस खण्डमा पाइन्छ । परिसंख्या अलङ्कारको चमत्कारमय प्रयोग नै प्रस्तुत उज्जयिनी खण्डको बहुचर्चित तथा विलक्षण प्रतिभाको पराकाष्ठा हो । शास्त्रीय सम्बद्ध प्रसङ्गलाई आधार बनाएर वर्णविन्यासजन्य कलाकौशलले सजिएको कादम्बरीको उज्जयिनी खण्डमा प्रयुक्त परिसङ्घा अलङ्कार एक हस्तस्थित छत्रवत् अनुपमेय रहेको पाइन्छ । कादम्बरीको यस उज्जयिनी खण्डमा प्रयुक्त परिसंख्या अलङ्कारको अभिव्यक्ति सौन्दर्यलाई प्रकट गर्ने सबै सम्भव नभए पनि केही वाक्यहरूलाई यहाँ क्रमशः उल्लेख गरिन्छ ।

क) द्वन्द्ववियोगशचक्रवातानाम् (कादम्बरी, उज्जयिनी पृष्ठ १६९)

बाणभट्टद्वारा वर्णित स्वर्गलाई जित्ने सुन्दरता भएको यस उज्जयिनी शहरमा चक्रवाक पक्षीमा मात्र पतिपत्नीमा वियोग हुन्थ्यो तर त्यहाँका बासिन्दा कसैमा पनि पारिवारिक वियोग हुँदैनथ्यो । यश भनाईमा पनि स्वकर्तव्य परायण त्यस भूभागमा बस्ने सच्चा आदर्श पति पत्नी परायण छल कपट र आर्थिक पक्ष सबलताकै कारण समाज समृद्ध थियो भन्ने विशिष्ट अर्थसौन्दर्य बोध गर्न अप्रश्न पूर्विका आर्थी परिसङ्घा अलङ्कारकै उच्च भूमिका रहेको छ ।

ख) वर्णपरीक्षा कनकानाम् (कादम्बरी, उज्जयिनी पृष्ठ १६९)

उज्जयिनी सुन्दर शहरमा वर्णको परीक्षण केवल सुनको मात्र हुन्थ्यो । त्यहाँका बासिन्दा कसैमा पनि जाति र वर्णक आधारमा विभेद गरिदैनथ्यो । यस भनाइबाट उज्जयिनी सामाजिक सद्भाव मेलको अनुपम नमुना थियो भन्ने सौन्दर्यपूर्ण अभिव्यक्ति परिसंख्या अलङ्कारकै कारण भएको देखिन्छ ।
ग) अस्थिरत्वम् ध्वजानाम् (कादम्बरी, उज्जयिनी पृष्ठ १६९)

उज्जयिनी सुन्दर शहरमा ध्वजा (भण्डा) मा मात्र अस्थिरता थियो । यस भनाइले त्यहाँ शासनमा जनसमूहमा अस्थिरता पटकै थिएन, स्थिर, स्पष्ट र सुव्यवस्थित व्यवस्था उज्जयिनीमा भएको सौन्दर्यपूर्ण अभिव्यक्ति परिसंख्या अलङ्कारकै कारण सम्भव भएको देखिन्छ । यस भनाइले पनि स्थिरता सबलताका कारण उज्जयिनीको समाज समृद्ध थियो भन्ने विशिष्ट अर्थसौन्दर्य बोध गर्न अप्रश्न पूर्विका आर्थी परिसङ्ख्या अलङ्कारकै उच्च भूमिका छ ।

घ) मित्रद्वेषः कुमुदानाम् (कादम्बरी, उज्जयिनी खण्ड पृष्ठ १६९)

उज्जयिनी सहरमा कमलमा मात्र आपसमा द्वेषभाव थियो । यस भनाइबाट त्यहका जनसमूहमा मित्रमण्डलीमा घनिष्ट मिलाप थियो भन्ने भाव अभिव्यक्त भएको छ । यो सौन्दर्यात्मक विचार परिसंख्या अलङ्कारकै कारणले भएको देखिन्छ । मेलमिलापयुक्त समाज भएको उज्जयिनीको सामाजिक सद्भाव बुझाउने विशिष्ट अर्थसौन्दर्य बोध गर्न अप्रश्न पूर्विका आर्थी परिसङ्ख्या अलङ्कारकै भूमिका देखिन्छ ।

ङ) कोषगुप्तिरसीनाम् (कादम्बरी, उज्जयिनी खण्ड पृष्ठ १६९)

यसरी उपर्युक्त वाक्यहरूमा सर्वत्र अप्रश्न पूर्विका आर्थी परिसङ्ख्या अलङ्कारको अर्थ सौन्दर्यात्मक अभिव्यक्ति जन चित्ताकर्षक र सर्वजन हृदयहारी छ भन्ने कुरा ऐनामा अनुहार हेर्दा जस्तै छर्लङ्ग देखिन्छ ।

च) यस्याञ्चानिवृत्तिमणिप्रदीपानां । (पृष्ठ १६८)

मणिमोती भित्र प्रकाशजन्य तरलता थियो तर सर्वगुण सम्पन्न उज्जयिनीमा बस्ने मानिसमा कनै पनि पदार्थको अभावको अभावले चञ्चलता पटकै थिएन । यहाँ पनि उक्त नगरीमा बस्ने बासिन्दाहरू निष्ठावान धैर्यवान पुरुसार्थ त्रयले सबै सधैं सुखी र अभावमुक्त निर्धक्क जीवनयापन गर्दथे भन्ने अर्थ परिसङ्ख्याले नै दिएको छ । यहाँ वाणभट्टको उच्च प्रतिभाको कलात्मक निदर्शन परिसङ्ख्या अलङ्कारको प्रयोगमा देख्न सकिन्छ ।

छ) अन्तस्तरलता हाराणाम् (पृष्ठ १६८)

सुसम्पन्न उज्जयिनी नगरी युवतीका वक्षस्थलमा रहेका हारहरूमा मात्र तरलता थियो । उनीहरूको मनमा त्यस्तरलता थिएन भन्न भाव व्यक्त भएको छ । त्यहाँका मानिसमा मर्यादा हीनता थिएन । यहाँ पनि यस नगरीका मानिसहरू शास्त्रीय अनुशासनमा प्रतिबद्ध र स्थिर चरित्रका थिए भन्ने प्रशंसात्मक अर्थ अर्थ परिसङ्ख्या अलङ्कारले नै बुझाएको छ ।

ज) अस्थितिः सङ्गीतमुरजध्वनीनाम् (पृष्ठ १६८)

सुसम्पन्न उज्जयिनी नगरीमा सङ्गीत र मादलको ध्वनिमा अस्थिरता वा निरन्तरताको अभाव थियो तर त्यहाँका मानिसमा मर्यादा हीनता थिएन । यहाँ पनि यस नगरिका मानिसहरू शास्त्रीय अनुशासनमा प्रतिबद्ध थिए भन्ने अर्थ आर्थी परिसङ्ख्या अलङ्कारले नै बुझाएको देखिन्छ ।

४ निष्कर्ष

महाकवि बाणभट्टको सर्वोत्कृष्ट काव्य प्रतिभाले निखारिएको लौकिक पूर्वीय गद्य साहित्यको अनुपम कृति हो कादम्बरी र संस्कृतका अमर साहित्यकार मध्ये एक विशिष्ट प्रतिभा हुन महाकवि बाणभट्ट । यो आख्यायिका गद्य साहित्य भित्र सातौं शताब्दिको भारतीय जीवन दर्शन विभिन्न कोणबाट विलक्षण चित्रण गरिएको छ । संस्कृत गद्य साहित्यका पारखी पाठकहरूका लागि यो नै एकमात्र उपहार हो । आदर्श जीवन र नैतिक मूल्य, दार्शनिक चेतना, पौराणिक खोज, सच्चा प्रेम, समग्र जीवन भोगाइको अतुलनीय एवम् अनन्य काव्यदर्पण हो कादम्बरी । यस काव्यभित्र सवै मानवीय मूल्यको सूक्ष्माति सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ । काव्य चमत्कार नै अलङ्कार र अलङ्कारको भण्डार बाणभट्टको उज्जयिनी हो । यहाँ सवै अलङ्कारको सबल र सफल चित्रण हुँदाहुँदै पनि यस खण्डमा परिसङ्घा र श्लिष्ट परिसङ्घा अलङ्कारको अतीव उर्बर क्षेत्र हो । उज्जयिनीको काव्य सौंदर्य अमरकोशदेखि समग्र पौराणिक जगत् र सम्पूर्ण साहित्यमा विशेष महत्वका साथ लिइएको छ । हरेक वाक्य वाक्यांश पदावली कुनै न कुनै अलङ्कारले अलङ्कृत छन् । उज्जयिनी अलङ्कार सौंदर्य भूमि हो । भगवान् शिवको नित्य निवास र देवभूमि पनि भएको हुँदा सवै लेखक र समालोचकहरूको दृष्टि परेको देखिन्छ । यहाँको भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र पुरातनी शास्त्रीय वर्णव्यवस्था सहितको शासकीय सुशासनको अर्थात् समृद्धिको एकत्र कलात्मक विश्लेषण नै बाणभट्ट रचित कादम्बरी खण्डको सारतम उपलब्धि मान्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

अग्रवाल, वासुदेव शरण (२०२६), *कादम्बरी एक सांस्कृतिक अध्ययन*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
आचार्य, वलदेव (सन् १९७८), *संस्कृत सुकवि समीक्षा*, वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन ।
उपाध्याय, वलदेव (सन् १९६६), *संस्कृत साहित्यका इतिहास*, वाराणसी : शारदा निकेतन ।
कालिदास, (सन् १९९८), *रघुवंश महाकाव्यम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
चैतन्य, कृष्ण (१९९१), *संस्कृत साहित्यका नवीन इतिहास*, चौखम्बा विद्या भवन ।
भट्ट, बाण (सन् १९९१), *कादम्बरी*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
भट्टराई, घटराज (२०५५), *संस्कृतका अमर साहित्यकार*, काठमाण्डौ : साभा प्रकाशन ।
रुय्यक, (सन् १९७७), *अलङ्कार सर्वस्व*, वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास ।
विश्वनाथ, (२०५३), *साहित्यदर्पण*, (लक्ष्मीटीका) मुम्मई : विद्या भवन ।
विश्वनाथ, (२०४६), *साहित्यदर्पण*, वाराणसी : कृष्णदास अकादमी ।